

प्रकरण १

**चरित्रात्मक
वाङ्मयाचा थोडक्यात
आढावा**

‘चरित्र’ (Biography) हा वाङ्मयाचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. याचा उगम प्राचीन काळात झाला. मात्र चरित्र वाङ्मय हे प्राचीन काळात श्रद्धा भावनेच्या तत्वज्ञानावर आधारलेले व अर्वाचिन काळात ते मानवी जीवनाच्या सत्यतेवर आधारले गेले होते. चरित्रामधून त्या व्यक्तीचा संपूर्ण इतिहासच मांडलेला असतो. असा हा जीवनाव्यापी वाङ्मय प्रकार आहे.

9) चरित्रात्मक वाङ्मयाचा थोडक्यात आढावा :-

‘चरित्र’ किंवा ‘चरित’ या शब्दाची निर्मिती संस्कृत भाषेतील ‘चर’ या धातूपासून झाली. या शब्दाचे अनेक अर्थ निघतात. त्यानुसार वर्तन, वर्तणूक, कृती इ. होत. हे व्यक्तिदर्शन ज्या वाङ्मय प्रकारात निदर्शनास येते त्यामध्ये ‘चरित्र’ हे अप्रत्यक्षरीत्या व्यापून असते. ‘चरित्र’ यांचे वेगळेपण त्याच्या सत्यतेच्या नियमावरून ठरते. त्याचप्रमाणे चरित्र वाङ्मयाचे वर्गीकरण करता ‘चरित्र’ हे ललित व ललितेत्तर या दोन्हीच्या मध्यावरील प्रकार होय. फरक इतकाच चरित्र हे सत्यस्वरूपात व्यक्तिदर्शन करते. ललित वाङ्मय हे कल्पित सत्याचा आधार घेऊन व्यक्तिदर्शन करते. चरित्रात ही कल्पित सत्याचा आधार काही मर्यादेपर्यंत घेतला जातो. त्यामुळे ललित व ललितेत्तर वाङ्मयातही हा चरित्र वाङ्मय प्रकार मोडत नाही.

चरित्र लेखन करत असताना साहित्यशास्त्रज्ञ म्हणतात, “नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तशा चरित्राला दोन बाजू असतात. पैकी पहिली बाजू ‘जीवनक्रमा’ची म्हणजे ‘करियर’ची आणि दूसरी बाजू ‘व्यक्तित्वा’ची म्हणजे ‘कॅरेक्टर’ ची या दोन बाजू सिध्द झाल्या की चरित्राचे खरे नाणे खणखणू लागते.”⁹

चरित्र लेखन करताना व्यक्तिच्या जीवनाचा म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनाचा इतिहास आहे हे विसरून चालणार नाही. ‘चरित्र’ आणि ‘इतिहास’ यांच्या परस्पर संबंधाविषयी अनेकांनी मते मांडली आहेत त्यापैकी कार्लाइलचे मत असे की, “इतिहास म्हणजे अनेक व्यक्तिची चरित्रे.”²

या व्याख्येवरून चरित्र आणि इतिहास यामध्ये फरक जाणवतो. कारण इतिहासात घटना, प्रसंग व व्यक्तींची नोंद घेतली जाते. मात्र चरित्रामध्ये व्यक्तींच्या वैयक्तिक घटनांची, प्रसंगाची नोंद घेतली जाते. याचा अर्थ चरित्र व इतिहास हे दोन वेगळे प्रकार आहेत. म्हणजेच या दोन्हीचा संबंध ऐवढाच की, चरित्र हे इतिहासात सामावलेले असते व इतिहासात चरित्र सामावलेले असते हा परस्परसंबंध चरित्र व इतिहास यांचे एकमेकांशी असणारे नातेसंबंध दृढ करतो. चरित्रात इतिहास आल्याशिवाय नेमकेपणा साधत नाही.

चरित्र लेखनाचे स्वरूप संकल्पना स्पष्ट करत असताना त्या मागचा उद्देश कोणता? त्याचे नेमके प्रयोजन काय? या गोष्टींचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. आत्तापर्यंत लिहिलेली चरित्रे काही तरी उद्देश धरून लिहिली गेली होती. म्हणजे प्राचीन संतचरित्रे शुद्ध निर्मळ भक्तीचा अविष्कार करणारी होती. इतिहासवीरांची चरित्रे समाजासमोर आदर्श निर्माण करणारी होती, तर काही गुणगौरव करणारी होती. मात्र चरित्र लेखना पाठीमागचा खरा उद्देश सांगणारी इंग्रजी राजवटीतील चरित्रे महत्त्वपूर्ण ठरली. इंग्रजीतील अनुवादीत स्वरूपाचे जॉन्सन यांचे चरित्र वॉस्वेल यांनी लिहिलेले यामध्ये सर्वगुणदोषायुक्त आलेले वर्णन आदर्श घालून देणारे ठरले. चरित्र लेखन करत असताना बोधाचा उद्देश आला तर सत्याचे मरण होते. चरित्र ही कला आहे आणि या कलेकडून व्यक्तीचे हुबेहुब रेखाचित्र रेखाटले जावे हा खरा उद्देश सांगितलेला आहे.

“सत्यपूर्ण कलात्मक व्यक्तिदर्शन...”^३

या आधुनिक व्याख्येनुसार खरा चरित्रकार ठरवून विषय निवडत नाही. जो चरित्रविषय चरित्रकाराच्या मनास भावेल, आकर्षक वाटेल, ज्यामध्ये नाविन्य जाणवेल तोच चरित्रविषय म्हणून निवडण्यात येईल.

“माझ्यासमोर जी व्यक्ती आहे, तिच्या संबंधी लोकांचा समज काय आहे? लोकांत तिची प्रतिष्ठा किती आहे? याच्याशी मला काय करावयाचे आहे? माझ्या समोर त्या व्यक्तीसंबंधाने पुष्कळशी लेखी पुराव्याची सामग्री आहे. पत्रे आहेत, दैनंदिनी आहे, त्या व्यक्तीचे लेखन आहे. ही सामग्री मी निर्विकार मनाने तपासून पहाणार आणि तिच्या आधारे त्या व्यक्तीचे चित्र निर्माण करणार. ती जशी असेल तसे चित्र तयार होईल. तिची फाजील स्तुती किंवा निंदा करणे हा माझा उद्देश ही नव्हे आणि तसे करणे मला शक्य ही नाही.”^४

खरा कलावंत कोणताही भेदभाव करीत नाही. चरित्रविषयात भव्यता आणि गूढता असण्यापेक्षा व्यक्तीची त्यागमय बुद्धी, संकटांना सामोरे जाण्याची हिम्मत व यश मिळवण्याचा आत्मविश्वास या गुणांमुळे ती व्यक्ती चरित्रविषयास पात्र होऊ शकते. प्राचीन काळापासून ते आतापर्यंत चरित्ररचना ही अनेक दृष्टीकोनातून झाली. परंतू सत्याचा स्वीकार करणारा आजचा दृष्टीकोन महत्त्वपूर्ण ठरतो. चरित्र लेखन करत असताना चरित्रकाराचा दृष्टीकोन हा प्रामाणिक ठेवून उपलब्ध सामग्रीनुसार चिकित्सक अभ्यास करून कोणताही पूर्वग्रहदुषीतपणा मनात न बाळगता व्यक्तीचे चित्र उभे करावे. या पूर्वीची चरित्रे ही फक्त स्तुतीगान करणारी असल्यामुळे यामध्ये सत्याचा आभाव होता. सर्वात महत्त्वाचे हे लक्षात ठेवणे गरजेचे असते की कोणताही मनुष्य हा दोषविरहित असू शकत नाही. याच धरतीचे विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी लिहिलेले डॉ. जॉन्सन यांचे चरित्र सर्वश्रेष्ठ ठरते. त्यामुळे चरित्रकाराचे खरे कर्तव्य हे सत्याचा स्वीकार करणे हे असते. परंतू खरा चरित्रकार कोणत्याही अमिषास अथवा बंधनास बळी पडत नाही तो प्रामाणिकपणे आपले कर्तव्य पार पाडत असतो.

चरित्र लेखन करत असताना चरित्राची मांडणी किंवा बांधणी ही नेमकेपणाने व अचूक कशी करावी याचा विचार करावा लागतो. मात्र चरित्रकार मनास भावेल अशाच चरित्र विषयांची निवड करून चरित्र लेखन करत असतो. उपलब्ध चरित्र साधनांचे सत्यशोधन करून त्यामधील निवडक घटना, प्रसंगाच्याद्वारे चरित्र विषयाचे चित्रण करावे लागते. चरित्रसाधन म्हणून चरित्रे, आत्मचरित्रे, पत्रे, दैनंदिनी, आठवणी, मुलाखती यांचा वापर केला जातो. पण जर ही साधन सामग्री उपलब्ध नसेल तर चरित्र लेखनात अडचणी निर्माण होतात. काही क्वचित माणसे पत्रे, दैनंदिनी लिहिण्याचा छंद बाळगतात. तेव्हा चरित्रकारास चरित्र साधनांची उपलब्धता होऊ शकते.

चरित्र साधनात आठवणी ह्या महत्त्वपूर्ण ठरतात. आठवणीमधून त्या व्यक्तीच्या सवयी, लकबी, आवडी-निवडी यावर प्रकाश पडू शकतो. अथवा त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी असणारी विविधता जाणवते त्याचप्रमाणे आठवणींमधून नैसर्गिकरित्या व्यक्ती साकार होते. काही वेळेस आठवणी देखील मोठेपणा सिद्ध करण्यासाठी लिहिलेल्या असतात. त्यामध्ये ही सत्यता शोधली जाते. चरित्र नायक म्हणून निवड झाल्यावर त्याच्या ललित वाङ्मयातून,

पत्रांमधून त्याचे स्वभाव चित्रण शोधले जाते. ऐकीव वा हस्ते-परहस्ते मिळालेल्या माहितीच्या आधारे चरित्रकारास संतुष्ट व्हावे लागते. कारण ते शास्त्र विज्ञानाप्रमाणे मिळालेले सत्य नियमबद्ध नसते. हे सत्य मानवी जीवनातील असल्यामुळे चिकित्सक दृष्टिकोनातून त्याचा योग्य वापर करणे हेच चरित्रकाराचे कर्तव्य ठरते.

उपलब्ध साधनसामग्रीची योग्य निवड करून जुळवाजुळव चरित्रकारास करावी लागते. कथा कादंबरीमध्ये लेखक पात्रांची निर्मितीही काही वेळेस कल्पनाशक्तिच्या जोरावर करत असतो. पण चरित्रामध्ये पात्रांची निर्मिती ईश्वरकृत असते. तेथे फक्त कल्पनाशक्तिचा वापर जुळवाजुळव करण्यासाठी करावा लागतो. चरित्रकार हा चरित्रलेखन करत असताना त्यांची वृत्ती तटस्थ, असणे महत्त्वाचे असते. चरित्रनिर्मितीसाठी चरित्रकाराने सहानुभूतीचा दृष्टीकोन ठेऊन त्याच्याशी समरस व्हावे. पण चरित्र नायकाच्या जीवनातील घटना, प्रसंगांची नोंद त्याने घ्यावी लागते. हे करीत असताना चरित्रकाराने आपला तोल सांभाळणे आवश्यक आहे. याशिवाय चरित्राची कलात्मक मांडणी महत्त्वपूर्ण आहे. कथा, कादंबरी वाचताना वाचकांची जी उत्कंठा असते तशी उत्कंठा चरित्रामध्ये निर्माण होण्यासाठी व्यक्तिचे चरित्र हे सुरवातीस एकदम न सांगता कालानुक्रमे त्यांचा जीवन इतिहास सांगणे; प्रारंभ, मध्य व शेवट या घटना प्रसंगानुसार स्पष्ट केल्यास चरित्रातूनही रंगतदारपणा येऊ शकतो. आणि चरित्रकारास देखील शेवटपर्यंत गूढता राखता येते. चरित्र लेखनात चरित्रकाराचे काही दोष ही दिसून येतात. चरित्रकाराने चरित्र लेखन करत असताना स्वतःचे भाष्य मधे-मधे करू नये. तसेच उपलब्ध साधन सामग्रीच्या काही महत्त्वपूर्ण गोष्टीच व्यक्त कराव्यात. फापटपसारा वाढवून विस्तारीत रूप करण्यापेक्षा मोजकेपणाने, नेमकेपणाने केलेले लेखन चरित्रास कायम महत्त्वपूर्ण ठरत असते.

“चरित्र म्हणजे नुसते ‘सत्यपूर्ण कलात्मक व्यक्तिदर्शन’ नव्हे तर ‘सत्यपूर्ण कलात्मक एकसंघ असे व्यक्तिदर्शन’ म्हणून चरित्रकाराने वेगवेगळ्या पद्धतीने चरित्रलेखनात कलात्मकता निर्माण करताना किंवा साधताना एकसंघपणाला किंवा एकात्मतेला बाधा आणणाऱ्या लेखनपद्धती टाळल्या पाहिजेत एवढेच म्हणता येईल.”^५

यानुसार चरित्राची कलात्मक मांडणी स्पष्ट होते. परंतू चरित्र लेखन करत असताना चरित्रकार हा नियमाने बांधलेला असतो. त्यास चाकोरीबद्ध लेखन करावे लागते. चरित्र लेखनाचे स्वरूपाचे अनेक धागे स्पष्ट झाले आहेत. पण चरित्र या वाङ्मय प्रकाराचा विकास कस-कसा होत गेला हे पहाणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. मराठी चरित्र वाङ्मयाचे मूळ ७०० वर्षापूर्वीच्या महानुभावीय वाङ्मयात सापडते. प्राचीन मराठी वाङ्मयातले पहिले चरित्र म्हणून 'लीळाचरित्र' या गद्य स्वरूपाच्या चरित्र वाङ्मयाला मान मिळतो. शके १२०८ मध्ये म्हाइंभट्टांनी रचलेला हा सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ होय. त्यानंतर इ. स. १२८८ साली म्हाइंभट्ट यांनी 'श्रीगोविंदप्रभू उर्फ गुंडम राऊळ' यांच्या जीवनावर 'स्मृतीस्थळ' हा चरित्र ग्रंथ लिहीला. त्यानंतर अनेक संप्रदायांमध्ये चरित्रग्रंथ रचले गेले. गंगाधराचे 'गुरुचरित्र', महिपती बोवा ताहराबादकर यांचे 'भक्तलीलामृत', 'संतलीलामृत' इ. अशा प्रकारे गद्यात्मक व पद्यात्मक स्वरूपाची रचना झाली.

महानुभव संप्रदाय नंतर वारकरी संप्रदायात अनेक चरित्रे लिहली गेली. संतचरित्रामध्ये संत एकनाथ यांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरांच्या भावांची चरित्रे ही मराठीतील प्रथम संतचरित्रे म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. संतचरित्र लेखनामागे संतांच्या चमत्कारांचे, दैवी घटनांचे वर्णन होते. तो काळच परमेश्वराची भक्ती करण्याचा, अध्यात्म विचार करण्याचा होता. प्राचीन चरित्रलेखन भक्ती व श्रद्धेच्या तत्वज्ञानावर आधारित होते. परमेश्वराचे नामस्मरण करून मोक्षप्राप्ती मिळवणे अशा भक्तीभावाने सामान्यजन रमून गेला होता. महानुभव संप्रदायापासून बोध घेऊन वारकरी, नाथ, समर्थ असे संप्रदाय निर्माण झाले. या संप्रदायाच्या लोकांनी चरित्र लेखन करून निर्मळ, शुद्ध विचार तसेच कोणाचाही द्वेष न करता माणसा-माणसात परमेश्वर पहावा ही शिकवण या चरित्र वाङ्मयातून दिलेली दिसते. त्यामध्ये संत समर्थ रामदास यांच्या शिष्य संप्रदायांनी लिहिलेली चरित्रे म्हणजे गिरीधर स्वामीकृत, 'समर्थप्रताप', उद्धवसूतकृत, 'रामदासचरित्र', आत्माराम महाराज येकळे हाळीकृत, 'दासविश्रामधाम' हे होय. या चरित्रामध्ये चिकित्सक बुद्धीपेक्षा भावनिकाता अधिक दिसते. विश्वसनीयतेच्या कसोटीला ही चरित्रे उतरत नाहीत. केवळ ईश्वर विषयक श्रद्धेचा वा साधुसंतांबद्दलच्या आदरभावनेचा भाग यात असल्याचे दिसून येते.

प्राचीन मराठी 'चरित्र' या वाङ्मय प्रकारामध्ये मोठ्या प्रमाणात भर घातली ती म्हणजे बखर या वाङ्मय प्रकाराने, सतराव्या शतकामध्ये राजारामाच्या आज्ञेवरून कृष्णजी अनंत सभासद यांनी शिवाजी महाराजांच्या जीवनावर इ. स. १६१७ मध्ये 'सभासद बखर' लिहली. यानंतर शिवाजीमहाराजांवर अनेक चरित्रे लिहली गेली. मात्र बखर वाङ्मयातील चरित्रपर बखर महत्त्वाची ठरली. यानंतर काही बखरी लिहिल्या गेल्या. 'सभासद बखर', 'भाऊसाहेबांची बखर', 'पानिपतची बखर' यामध्ये काही घटनांचा इतिहास सामावल्यामुळे यास चरित्रग्रंथ संबोधता येत नाही. यानंतर शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, राजाराम महाराज यांच्यावरील चरित्ररचना महत्त्वाची ठरली. व काही ऐतिहासिक चरित्र ग्रंथांची निर्मित झाली.

अर्वाचीन कालखंडामध्ये चरित्र लेखनास नवे वळण प्राप्त झाले ते इंग्रजी राजवटीमुळे इंग्रजी आमदानीचा काळ हा मराठी वाङ्मयाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानावा लागेल. या काळात इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या तरुण मंडळींनी इंग्रजी चरित्र ग्रंथांची भाषांतरे केली. भाषांतराचा उद्देश जिज्ञासा, तृप्ती हा असून, त्यापासून काही बोध मिळावा म्हणून चरित्राचे वाचन अधिक करतात. म्हणूनच चरित्र ग्रंथाची भाषांतरे बरीच झाली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी इ. स. १८५२ मध्ये 'सॅक्रेटीसचे चरित्र' मराठीत अनुवादीत केले. ते वाचकांस खूप आवडले व त्यांच्या तीन आवृत्या निघाल्या. इ. स. १८४९ मध्ये महादेव शास्त्री कोल्हटकरांनी 'कोलंबसाचा वृत्तांत' मराठीत आणला होता. त्यास 'वृत्तांत' म्हंटले असले तरी हा ग्रंथ चरित्रात मोडण्यासारखा आहे. तसेच इ. स. १८५२ मध्ये वि. मो. भिडेनी लिहिलेले 'खुसरु राजाचा इतिहास' हे चरित्र. इ. स. १८६० मध्ये कृष्णाजीपंत जोगळेकरांनी लिहिलेला रुस देशाच्या 'कथाथेरेन राणीचे चरित्र', रा. गो. करंदीकरांनी लिहिलेले 'बेंजामिन फ्राव्हिलनचे चरित्र', वि. प. रानडेनी लिहिलेले 'जॉर्ज वॉशिंग्टनचे चरित्र' इ. चरित्रग्रंथ बक्षिसाच्या योग्यतेचे ठरतात.

अव्वल इंग्रजी कालखंडात परकीयांनी चरित्रे लेखन केले असले तरी, पहिल्या चरित्राचा मान स्वकीय चरित्रास मिळाला. ते चरित्र म्हणजे 'राजाप्रतापादित्याचे चरित्र' हे चरित्र पंडित वैजनाथ शर्मा यांनी अनुवादाच्या स्वरूपाने लिहिले त्यांचे मूळ लेखन बंगाली मध्ये पंडित रामराज बसु यांनी इ. स. १८०९ मध्ये प्रसिद्ध केले. या नंतर स्वकीयांच्या

यादीत अनेक लेखकांची नावे पुढे येऊ लागली यामध्ये इ. स. १८७१ साली म. वि. चौबल यांनी 'रामदास' इ. स. १८७२ साली 'एकनाथ' आणि इ. स. १८७७ साली 'तुकाराम' अशी तीन संतांची चरित्रे रेखाटली त्यानंतर ओकांनी लहान मुलांच्यासाठी चरित्राची लहान स्वरूपाची मांडणी करून मुलांच्या मनावर संस्कार करण्याचे काम केले. येथे एक गोष्ट स्पष्ट होते की, परकीयांच्या कुबड्या फेकून स्वकियांनी स्वतंत्र चरित्रांची मांडणी केली. मराठी चरित्रलेखनात क्रांती आणण्याचे कार्य मराठी भाषेचे शिवाजी 'विष्णूशास्त्री चिपळूणकर' यांनी केले त्यांनी संपूर्ण चरित्राचा चेहरा-मोहरा बदलला चिपळूणकरांनी डॉ. जॉन्सन यांचे चरित्र लिहून चरित्र वाङ्मयाची नव्याने सुरुवात केली. चरित्राला एक वेगळी वाट करून दिली.

संतांची, साहित्यकाची, राजे, रजवाडे यांची चरित्र लिहून जो आदर्श निर्माण होतो त्याहीपेक्षा सामान्यांमधील सामान्य हा आलेल्या संकटांवर, दुःखावर मात करून आपले वेगळेपण सिद्ध करतो. अशा व्यक्तींच्या चरित्राचा उपयोग व्यवहारी जगात नक्कीच होतो. या वळणाचे डॉ. जॉन्सन यांचे चरित्र लिहिले. यामधून एक साधा पुस्तक विक्रेत्याचा मुलगा बुद्धीने हूशार असलेला, संकटातून मार्ग शोधत आपले वेगळेपण सिद्ध करतो. डॉ. जॉन्सन यांचे गुणदोषयुक्त वर्णन केल्याने त्यांच्या चरित्रलेखनास एक अलौकीकत्व प्राप्त झाले आहे. आणि डॉ. जॉन्सन यांचे व्यक्तिमत्त्वही उठावदार झाले आहे.

'जॉन्सन' चरित्रकार विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या बरोबर असणारे शंकर शाळीग्राम यांनी इ. स. १८७७ साली 'सेनापती बापू गोखले' यांचे चरित्र रेखाटले इतिहासप्रसिद्ध वीरांची चरित्रे लिहिण्यात सर्वश्रेष्ठ ठरलेले रा. वि. टिकेकर उर्फ धनूर्धारी यांनी 'शूर अबला', इ. स. १८९२ 'जवानमर्द मराठेगडी जनकोजी शिंदे', इ. स. १८९२ इ. चरित्रांची मांडणी करून ऐतिहासिक चरित्रास मोलाचा खजिना प्राप्त करून दिला. इ. स. १८८२ मध्ये विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे भावाने लक्ष्मणराव चिपळूणकर यांनी विष्णूशास्त्रींचे चरित्र 'कै. विष्णूशास्त्री यांचे चरित्र' (१८९४) या नावाने लिहिले. चरित्रकार आदर्श चरित्राची मांडणी करत असताना चरित्रलेखनाबाबतचे कर्तव्य त्याने विसरता कामा नये.

१८८० ते १९२० हा कालखंड सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय घडामोडींचा होता. याचा परिणाम व्यक्तिमानावर झाला. स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रीयां आपले दुःख शब्दांतून व्यक्त करू लागल्या. इ. स. १९१२ मध्ये कशीबाई कानिटकर यांनी लिहिलेले 'डॉ. आनंदीबाई जोशी' हे चरित्र स्त्रीसमाजासमोर आदर्श ठरले. चरित्र हा वाङ्मय प्रकार नट-नाटककार यांच्या मध्येही येऊन पोहचला. बालगंधर्व, गणपत पाटील, भाऊराव कोल्हटकर, आण्णासाहेब किर्लोस्कर यांची चरित्रे रेखाटली गेली त्यामध्ये शं. बा. मुजुमदार यांनी महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली.

राजकीय क्षेत्रात नावलौकिक मिळवलेले लोकमान्य टिळक यांचे युग १९२० मध्ये संपुष्टात आले. त्यांच्या जीवनावर न. चि. केळकर यांनी 'टिळक चरित्र' हा ग्रंथ जवळ-जवळ २००० पृष्ठसंख्या असलेल्या तीन भागात प्रसिद्ध केला. त्याप्रमाणे सामाजिक क्षेत्रात आपल्या कार्याने प्रसिद्ध असलेल्या म. ज्योतिबा फुले, आंबेडकर यांच्या जीवनावर धनंजय कीरांनी चरित्र लेखन केले. इ. स. १९६३ मध्ये 'स्वामी विवेकानंद' हे चरित्र भीमराव कुलकर्णी यांनी लिहिले. सर्व चरित्र ग्रंथ आटोपशीर, सत्यनिष्ठ, लालित्य व सौंदर्यपूर्ण अशा स्वरूपाचे आहेत.

चरित्र वाङ्मयाचा आढावा घेत असताना त्यांच्या विकासाचा अभ्यास करत असताना त्यामधून एक गोष्ट जाणवते; ती म्हणजे चरित्र लिहिण्यापाठीमागचा उद्देश कोणताही असो मात्र त्यामधून शिकण्यासारखे बरेच काही असते. चरित्रातून एका व्यक्तीच्या जीवनाचा म्हणजे सुख दुःखाचा कालपट बघत असताना त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमहत्व अधिकच स्पष्ट स्वरूपात आपल्यासमोर येते. अशा प्रकारे चरित्र वाङ्मयात अनेक चरित्रग्रंथ महात्वाची कामगिरी बजावताना दिसतात.

१.१ चरित्र म्हणजे काय?

'चरित्र' वाङ्मय प्रकाराचा अभ्यास करत असताना 'चरित्र' म्हणजे काय? याचे विवेचन प्रत्येक तज्ज्ञ व्यक्तींनी आपल्या पद्धतीने करण्याचा प्रयत्न केला आहे. चरित्राची मराठी विश्वकोषातील व्याख्या :-

“चरित्र ही एका व्यक्तीची संपूर्ण जीविताची वा त्यातील विशिष्ट कालखंडाची कहाणी असते”^६

सदा कन्हाडे अशाच प्रकारे विचार आपल्या व्याख्येतून मांडतात. "Biography is the history of the lives of individual men, as a branch of literature."⁹

‘चरित्र’ आणि ‘इतिहास’ यांचा परस्परसंबंध आहे या संदर्भात जॉन गॅरेटी सांगतात - “मानवी जीवनाचा इतिहास म्हणजे चरित्र.”¹⁰ ("The history of human life.")

त्यानंतर जॉन ड्रायडन सांगतात - “चरित्र लेखन हा विशिष्ट व्यक्ती जीवनाचा इतिहास होय.”¹¹

ऑक्सफर्डच्या कोशानुसार दिलेली व्याख्या चरित्रास अनुरूप ठरते; “कलेच्या दृष्टीने लिहिलेल्या विशिष्ट व्यक्ती जीवनाचा इतिहास म्हणजे चरित्र होय.”¹² ह्याच व्याखेनुसार चरित्रास वाङ्मयीन स्वरूप प्राप्त झाले म्हणजेच ऐतिहासिक सत्याचा कलात्मकता प्राप्त करून देऊन, चरित्राची मांडणी आटोपशीर होण्यास या गोष्टीची गरज असते.

सिड्नेः चरित्रकाराच्या व्यक्तिमत्त्वावरून केलेली व्याख्या - "A truthful transmission of personality."¹³

चरित्र लेखन करत असताना चरित्रकाराने तटस्थवृत्तीने चरित्रलेखन करावे या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “चरित्र नायकाचे दैवतीकरण करू नये, दानवीकरण ही करू नये. त्याचे करावे मानवीकरण कारण महापुरुष झाला तरी तो ज्या गुणांमुळे महापुरुष ठरतो ते सद्गुण वगळले तर इतर गोष्टीत तो काहीसा सर्वसाधारण मनुष्यासारखाच वागतो.”¹⁴

एडमंड गॉस चरित्राविषयी सांगतात, - "Biography is a faithful portrait of a soul in its adventures through life."¹⁵

‘चरित्र’ (Biography) हे एका दृष्टीने व्यमिश्र (Complex) असे साहित्यरूप (Form) आहे. एका अंगाने ते कादंबरीसारखे आहे. कारण त्यात चरित्र नायकाची जीवन कथा असते. “जन्मापासून मरणापर्यंत घडणाऱ्या सर्व घटनांची क्रमवार नोंद करणारी म्हणजे जीवन वृत्तांत सांगणारी चरित्रे हा या काळातील चरित्र लेखनाचा रुळलेला साचा आहे.”¹⁶

धनंजय कीर यांनी चरित्रकाराविषयी अतिशय सुंदर विचार मांडलेले आहेत. एकंदर चांगले चरित्र लिहिताना चरित्रकाराने इतिहासाला असते ते सत्याचे बंधन पाळावेच पण त्याच बरोबर चरित्र नायकाला आधारभूत असलेल्या सर्व घटना, प्रसंग हे वस्तूनिष्ठेला धरूनच असले पाहिजेत. शिवाय त्या विषयभूत व्यक्तीचे जीवन, तीचे माणूसपण उलगडत असताना तिच्या सर्व गुण-दोषांना ही समान पातळीवर ठेवले पाहिजे. केवळ चांगला गुणच फक्त प्रकाशात न आणता त्याच्या अवगुणांनाही उजेडात आणावे आणि तिच्या आयुष्यातील घटनांची निवड करून त्याची कलात्मक मांडणी करून चरित्राला एक घाटही दिला पाहिजे. चरित्र या वाङ्मय प्रकाराविषयी अनेक पौर्वात्यांनी आणि पाश्चात्यांनी आपली मते व्यक्त केली आहेत. पौर्वात्य विचारवंत व प्रसिद्ध मनोविश्लेषण शास्त्रज्ञ युंग (Jung) हा म्हणतो - "The extrovert is so much less accurately describable- less interestingly describable than the introvert..... An analysis of his mind will always give a negative result, since the chief value of the extrovert lies not in himself but in reciprocal relation to the object the relation to the object belongs to those impalpable qualities which the intellectual formation can never seize." ⁹⁴ बहिर्मुख वृत्तीच्या मनुष्याचे मनोविश्लेषण करण्यास वाव राहत नाही आणि म्हणून त्याचे चरित्र विशेष मनोरंजक होणार नाही.

बेकसन यावरती आपले मत मांडतात. ते सांगतात "Biography is an account of the life of a person"⁹⁵ म्हणजे व्यक्तीच्या जीवन वृत्तान्ताची कल्पना बेकसना अभिप्रेत आहे.

“व्यक्तिगत भावसंबंधाचा आधार असलेली चरित्रे उत्कृष्ट ठरतात; असा अनुभव साधारण; सर्वच चरित्र वाङ्मयातून येतो. विल्यम रोपरचे ‘लाईफ ऑफ टॉमस मोर’ (१५३५), जेम्स बॉस्वेलकृत ‘लाईफ ऑफ सॅम्युअल जॉनसन’ (१७७९), जॉन लॉकहार्टचे लाईफ ऑफ सर वॉल्टर स्कॉट (१८३६-३८) व अर्नेस्ट जोन्सचे ‘द लाईफ अँड वर्क सिरमंड फ्राईड’ (१९५३-५७) ही अशा प्रकारची काही उल्लेखनीय चरित्रे होत. त्यापैकी बॉरवेल (१९४०-९५) व लॉकहार्ट (१७९४-१८५४) यांनी लिहिलेली चरित्रे जागतीक चरित्र वाङ्मयातील उत्तुंग शिखरे मानली जातात.”⁹⁶

ज्याप्रमाणे पौर्वात्यांनी चरित्राविषयी आपली मते मांडली आहेत. त्याचप्रमाणे पाश्चात्यांनी ही चरित्र म्हणजे काय? या विषयी आपले विचार व्यक्त केलेले दिसून येतात. 'टिळक चरित्र' लिहीताना केळकरांनी जी दृष्टी ठेवली आहे तीच मुळात सदोष आहे. ते प्रस्तावनेत म्हणतात : "आम्ही एकच दृष्टीने हा चरित्रग्रंथ लिहीला आहे ती दृष्टी म्हणजे प्रकारणवार साधार, भरपूर व जुळवून माहिती देण्याची..... या तिन्ही भागाच्या सहाय्याने आणखी एका वेगळ्या रीतीने टिळक चरित्र कोणास लिहिण्याची स्फुर्ती आली तर त्याला ते साधन उपयोगी पडण्यासारखे आहे."१८

त्याचप्रमाणे "चरित्र नायकाच्या मनात प्रवेश करायचा त्याचे मनोव्यापार असे झाले कसे सांगण्याचा अधिकार चरित्र लेखकाला नसतो. कारण तस सांगण्यास आवश्यक तितका पुरावा उपलब्ध असणं शक्यच नसतं. उलट चरित्रात्मक कादंबरीचा लेखक मात्र चरित्र नायकाच्या अंतरंगाचं, मनोव्यापाराचं कल्पनेचे चित्रण करू शकतो."१९

चरित्रात्मक साहित्यकृती हा शुद्ध साहित्यप्रकार नव्हे असे काही समीक्षकांचे म्हणणे आहे. कारण 'चरित्र' हे एका व्यक्तीचे दुसऱ्या व्यक्तीने काही ठरावीक साधन सामुग्रीच्या आधारे संकलीत केलेले असते. चरित्रकाराने आपल्या कल्पना शक्तीचा रस ओतून त्याला तजेलता मिळवून दिलेली असते. त्यात सत्य असत्येला कितपत वाव दिला गेला. हे फक्त चरित्रनायक आणि चरित्रकार दोघानांच माहित असते.

म्हणजेच, चरित्रात्मक साहित्यकृतीत चरित्राचा आत्माच तेवढा यावा असे वाटते. वि. स. खांडेकर 'हिमालयाची सावली' मध्ये म्हणतात, "...ज्या चरित्रातून आपल्याला आशय संपन्न विषय मिळत असेल तर त्याचा आत्मा तेवढा कायम ठेवून बाकीच्या द्वारे कलाकृती मुळ चरित्रापासून दूर नेणे अधिक हितावत होणार नाही काय?"२० असा प्रश्न वि. स. खांडेकर चरित्र वाचक व लेखकास करताना दिसतात. चरित्राचे विविध पैलू आपल्याला यामधून दिसून येतात.

१.२ चरित्रात्मक साहित्यामागील प्रेरणा / प्रभाव :-

प्राचीन कालखंडामध्ये चरित्र लेखनाची मुख्य प्रेरणा बोधवादी होती. त्यातून अनेक संतांची चरित्रे लिहीली त्यामागे भोळाभाव या प्रेरणेतून लेखन झाले. त्यानंतर इतिहास कालीन वीर पुरुषांची चरित्रे लिहिली गेली. या चरित्र लेखनामागे प्रमुख उद्देश आपल्या

प्रिय किंवा आदरणीय व्यक्तिबद्दल प्रेम व आदर व्यक्त करणे आणि तीची स्मृती भविष्यकालात कायम ठेवण्यासाठी चरित्रलेखन होत होते. अर्वाचीन कालखंडामध्ये इंग्रजी चरित्र वाङ्मयाकडून, मराठी चरित्र वाङ्मय प्रकाराला एक वेगळी दिशा मिळाली. महाराष्ट्रात राजकीय, सामाजिक, व सांस्कृतिक स्थित्यंतरामुळे मराठी चरित्रास वेगळेवळण प्राप्त झाले.

थोर पुरुषांची चरित्रे ही राष्ट्राची बहुमोल संपत्ती असते. थोरांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवून त्याचा मार्ग चोरवाळणे हे सामान्यांचे कर्तव्य असते. त्याच्या मार्गाचा, हेतूचा, ध्येयांचा उलगडा करून लोकांपूढे ठेवणे ही एक प्रकारची राष्ट्रसेवा असते.

“थोर महात्मे होऊनि गेले चरित्र त्यांचे पहा जरा ।

आपण त्यांच्या समान व्हावे हाच सापडे बोध खरा ॥”^{२१}

हा संदेश चरित्रातून देऊन सामान्य माणसाच्या अंतःकरणातील दीप प्रज्वलित करण्याकरिता त्यांचा उपयोग केला जातो. ज्यांना मोठेपण प्राप्त होते त्यांना कोणत्यातरी परिस्थितीशी झगडावे लागते. म्हणजे नव्या पिढीला नैतिक शिक्षण द्यावे असा चरित्रलेखनाचा हेतू आहे.

‘चरित्र’ लेखनाची प्रेरणा अर्थप्राप्ती ही होती. पूर्वीच्या काळात जे बखर वाङ्मय निर्माण झाले ते आपाआपल्या राजाकडे जे आश्रयाला होते ते राजाच्या आज्ञेवरून लेखन करीत असत. त्यानुसार इ. स. १६९७ साली राजरामाच्या आज्ञेवरून शिवाजी महाराजांच्या जीवनावर ‘सभासद बखर’ लिहीली गेली. त्याचप्रमाणे पुढे पेशवाईच्या जीवनावर ‘भाऊसाहेबांची बखर’, ‘भाऊसाहेबांची कैफियत’ यासारखे बखर ग्रंथ लिहीले गेले. त्याचप्रमाणे अर्थप्राप्तीच्या प्रेरणेतून चरित्र म्हणजे इराणचा राजा खुसरू किंवा रशियाची कॅथराइन यांच्या भारतीयांच्या जीवनाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. पण त्या चरित्रांचे अनुवाद या काळात झाले होते.

* संदर्भ टीपा *

- १) चरित्र चिंतन - द. न. गोखले, मौज प्रकाशन गृह, पहिली आवृत्ती २६ जानेवारी २०००, पृष्ठ १८
- २) चरित्र - आत्मचरित्र - (तंत्र आणि इतिहास) प्रा. अ. म. जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, तृतीय आवृत्ती १७ एप्रिल १९९९, पृष्ठ १३
- ३) तत्रैव - पृष्ठ २७
- ४) तत्रैव - पृष्ठ ३७
- ५) चरित्र - आत्मचरित्र (साहित्यरूप) - सदा कऱ्हाडे, लोकवाङ्मयगृह प्रा. लि. मुंबई, प्रथम आवृत्ती जुलै १९७६, पृष्ठ-८३, ८४
- ६) मराठी विश्वकोष ५ - श्री. रा. ग. जाधव (संपा.), प्रभारी विभाग संपादक, पृष्ठ-६७५
- ७) तत्रैव - पृष्ठ ९
- ८) 'दि नेचर ऑफ बायोग्राफी' - जॉन ए. गॅरेटी, पृष्ठ १९
- ९) प्राचिन मराठीतील चरित्र लेखन - व. रा. बोरगांवकर, पृष्ठ २७८
- १०) दि कन्साईस ऑक्सफर्ड डिक्शनरी - संपा. जे. बी. सायकेस, पृष्ठ ९७
- ११) चरित्रात्मक नाटक संकल्पना आणि समिक्षा - डॉ. गीता मांजरेकर
- १२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १४ एप्रिल १९६६, दुसरी आवृत्ती १९७७/१९९९ पृष्ठ १०, प्रस्तावना
- १३) तत्रैव - पृष्ठ २७
- १४) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - खंड ६, (भाग पहिला) राजा फडणीस, पहिली आवृत्ती २७ मे १९८८, पृष्ठ ५२२
- १५) तत्रैव - पृष्ठ ३१
- १६) तत्रैव - पृष्ठ २५
- १७) मराठी विश्वकोष - लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, पृष्ठ-६७७

- १८) प्रदक्षिणा भाग १ - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, सातवी आवृत्ती १९८०, पृष्ठ
३०५
- १९) (जून १९७२) ललित - गाडगीळ व संत पृष्ठ ६६
- २०) 'हिमालयाची सावली' : वि. स. खांडेकर, मलपृष्ठ
- २१) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - खंड ४, श्री. राजा फडणीस, आवृत्ती दुसरी
१९७३, पुर्नमुद्रण १९९९, पृष्ठ ३८